Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 94

DEMOKRATIYA G‘OYASINING TARIXIY TRANSFORMATSIYASI VA JADID MEROSIDA ERKINLIK HAMDA XALQ VAKILLIGINING FALSAFIY ASOSLARI

Dilraboxon Abdurashidovna Xudoynazarova*
Farg‘ona davlat universiteti, mustaqil izlanuvchisi
✉ qxudoynazarova@87gmail.com

ANNOTATSIYA

Jadid merosi ma’rifat, erkinlik va vakillik munosabatida qiyosiy o‘rganiladi. Tarixiy-konseptual tahlil xizmat qilish niyatini vakillik vakolatidan farqlaydi. Bilimga kirish, vakolat, qarshi ovoz va hisobdorlik mezonlari ajratiladi. Manbaga tayangan fuqarolik ta’limi uchun qaror seminari taklif etiladi. Natijalar normativ bo‘lib, amaldagi institutlarning samarasi baholanmagan.

Kalit so‘zlar

demokratiya, jadid merosi, erkinlik, xalq vakilligi, hisobdorlik, fuqarolik ta’limi.

DOI: 10.5281/zenodo.23282001

KIRISH

Demokratiya g‘oyasining tarixiy transformatsiyasini hozirgi institutlarning o‘tmishda tayyor shaklda mavjudligini izlashga kamaytirish mumkin emas. «Xalq», «erkinlik», «vakillik» va «ma’rifat» tushunchalari turli sharoitlarda turlicha muammolarga javob beradi. Mazkur maqola jadid merosini zamonaviy demokratiyaning to‘liq dasturi sifatida emas, bilim, umumiy manfaat va siyosiy subyektlik munosabatini qayta muhokama qilish imkonini beradigan tarixiy-intellektual manba sifatida o‘rganadi. Qiyosda atamalarning tashqi o‘xshashligi ularning institutsional mazmuni bir xilligiga dalil bo‘la olmaydi. Z.Abdirashidov Turkiston jadidlarida milliy g‘oyaning shakllanishi va amalga oshirilishini matbuot, ma’rifiy hamda jamoaviy tashabbuslar bilan bog‘lab tahlil qiladi [1]. N.Qolqanov jadid namoyondalari qarashlarida boshqaruv, mustamlakachilik va adolatsizlik kabi ijtimoiy-siyosiy masalalar qo‘yilganini muhokama qiladi [2]. Mazkur manbalar ma’rifiy faoliyat bilan umumiy hayot haqidagi savollar o‘rtasidagi tarixiy aloqani ko‘rsatadi. Biroq ulardan har bir jadid muallif bir xil vakillik nazariyasiga ega bo‘lgan yoki hozirgi saylov tartibini aynan taklif qilgan, degan xulosa chiqarilmaydi.

Pedagogik muammo shundaki, tarixiy meros ko‘pincha bugungi qadriyatning tayyor tasdig‘i sifatida o‘qilishi mumkin. Bunda talaba o‘tmishni anglash o‘rniga unda o‘z davri uchun qulay iboralarni qidiradi. Demokratiya tarixi haqida bilim esa faqat ma’qullanadigan atamalarni yig‘ish emas, xalq nomidan kim, qanday vakolat bilan va qaysi javobgarlik sharti ostida gapirganini farqlashni talab qiladi. Maqolaning markaziy savoli ma’rifiy yetakchilikning xalq vakilligi bilan qanday munosabatda bo‘lishi va ular qaysi nuqtada bir-birini almashtirmasligidir.

Tadqiqot maqsadi erkinlik, ma’rifiy tashabbus va xalq vakilligi o‘rtasidagi munosabatning tarixiy hamda normativ qatlamlarini ajratish, ularni fuqarolik ta’limi uchun konseptual mezonlarga aylantirishdir. Asosiy tezisga ko‘ra, jamoat manfaatiga xizmat qilish niyati vakillik uchun muhim bo‘lishi mumkin, lekin vakolat berish, qarshi ovozning mavjudligi va hisobdorlik talablarini avtomatik bajarmaydi. Ilmiy natija xalq

nomidan gapirishning to‘rtta chegarasi hamda manbaga tayangan qaror muhokamasi seminarining loyihasidir.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tarixiy qatlam zamonaviy jadidshunoslik manbalari orqali, normativ qatlam adolat, siyosiy realizm, bag‘rikenglik va populizmga doir tadqiqotlar bilan yoritildi. Fuqarolik ta’limi haqidagi manba nazariy farqlarni o‘quv topshirig‘iga aylantirish uchun ishlatildi. Tanlov muammoga aloqadorlik va yondashuvlar o‘rtasidagi mazmuniy farq asosida tuzilgan; barcha demokratiya nazariyalarini qamrab oluvchi sharh emas.

Tarixiy-konseptual usulda uch daraja ajratildi: tarixiy muallifning o‘z sharoitidagi tashabbusi, keyingi tadqiqotchining unga bergan izohi va bugungi normativ rekonstruksiya. Bir darajadagi tasdiq boshqasiga qo‘shimcha dalilsiz o‘tkazilmadi. «Ma’rifiy tashabbus, ommaviy muhokama, hisobdor vakillik» bog‘lanishi tarixning barcha jamiyatlar uchun majburiy bosqichlari sifatida emas, turli savollarni ajratish uchun analitik tartib sifatida qo‘llandi. Birlamchi siyosiy hujjatlarning yangi arxiv korpusi tuzilmagan.

Normativ tahlilda shartli qaror vaziyatlari ishlatildi. Masalan, ko‘p bilimli va jamoat uchun foydali ish qiladigan shaxs boshqalardan vakolat olmasdan ularning nomidan qaror qilsa, uning faoliyati qanday baholanadi? Qarshi misol ma’rifiy xizmat bilan vakillik legitimligini farqlashga yordam beradi. Bu haqiqiy tarixiy shaxsga qo‘yilgan ayblov emas. Maqola amaldagi saylov qonunchiligini sharhlamaydi va biror zamonaviy davlatning demokratiklik darajasi haqida reyting bermaydi.

NATIJALAR

Ma’rifiy xizmatdan vakillik da’vosiga o‘tish. Birinchi natija bilimga egalik, jamoatga xizmat va vakillik vakolatini farqlashdir. Bilimli shaxs muammoni yaxshiroq tushuntirishi mumkin, lekin ayni bilim unga boshqalarning siyosiy ovozini egallash huquqini o‘z-o‘zicha bermaydi. Maqola talqinida ma’rifiy yetakchilikning demokratik imkoniyati boshqalarning hukm qilish qobiliyatini kengaytirishida namoyon bo‘ladi. Agar yetakchilik doimiy qaramlikni ishlab chiqarsa, ta’limning erkinlashtiruvchi maqsadi bilan uning siyosiy shakli o‘rtasida ziddiyat yuzaga keladi.

Jadidlarning milliy g‘oyasi va ijtimoiy-siyosiy tashabbuslari haqidagi [1] va [2] manbalar o‘z davridagi ma’rifiy faoliyatning ijtimoiy ma’nosini ochadi. Bu maqolaning qo‘shimcha savoli esa mazkur faoliyatdan bugungi vakillik haqida qanday ehtiyotkor xulosa chiqarish mumkinligidir. Tarixiy ta’limiy tashabbus xalqning umumiy muammosi ko‘rinadigan bo‘lishiga xizmat qilgan bo‘lishi mumkin; lekin bugungi vakillik uchun zarur barcha protseduralar unda mavjud bo‘lgan, deb aytish uchun alohida hujjatli tekshiruv kerak. Umumiy yo‘nalish bilan institutsional aynanlik ajratiladi.

S. Smolnikov ijtimoiy adolatni huquqiy norma sifatida tushunish masalasini muhokama qiladi [3]. Bu yondashuvdan mualliflik xulosa shuki, vakillikning mavjud tartibi bilan uning adolatli oqibatlari alohida savollardir. Jarayon qoida asosida tashkil etilgani barcha manfaatlar bir xil eshitilganini kafolatlamaydi. Ayni paytda nomaqbul natija haqidagi shaxsiy taassurot tartibni dalilsiz bekor qilish uchun yetarli emas. Normativ baho protsedura, ovoz va oqibatning qaysi nuqtasida muammo borligini ochishi kerak.

Erkinlik, ko‘pchilik va qarshi ovoz. Ikkinchi natija xalqni bir jinsli irodaga ega subyekt sifatida tasvirlashning chegarasidir. N.Urbinati populizmning xalq va ko‘pchilik tushunchalarini o‘zgartirib, bir qismni butunning yagona ifodasi sifatida ko‘rsatish usullarini tahlil qiladi [8]. Mazkur tadqiqot jadidlarni populist deb tasniflash uchun qo‘llanmaydi. Uning hozirgi qiyosiy ahamiyati «xalq manfaatini men ifodalayman» degan da’voning o‘z-o‘zidan yetarli emasligini ko‘rsatishdadir. Vakillikni baholashda kimning ovozi umumiy nom ostida chetda qolayotganini ham aniqlash zarur.

Mualliflik mezoniga ko‘ra, erkinlik faqat to‘siqning yo‘qligi emas, umumiy qarorning sababini tushunish, unga e’tiroz bildirish va javob olish imkonini ham qamrab oladi. Biroq bu har bir qaror mutlaq yakdillik bilan qabul qilinishi kerakligini anglatmaydi. Qaror muddat va resurs doirasida chiqariladi, lekin asosli qarshi fikr yozuvdan yo‘qolmaydi. Ko‘pchilikning qaror qabul qilish imkoniyati kamchilikning shaxs sifatidagi teng maqomini rad etish bilan birga yurmasligi kerak. Bu maqolaning normativ talabi, muayyan tarixiy qonun tavsifi emas. R.Forst bag‘rikenglikning paradokslarini amaliy aqlga tayangan axloqiy asoslash bilan bog‘lab o‘rganadi [7]. Shu nuqtayi nazardan murosani faqat noqulay fikrga chidash deb talqin qilish yetarli emas. Qarshi ovoz

egasi qaror sababini so‘rashga haqli shaxs sifatida tan olinishi kerak. Ammo bag‘rikenglik har qanday amaliy-otni cheklovsiz qabul qilishni bildirmaydi. Chegaraning o‘zi ham bir guruhning ustun didi yoki obro‘si bilan emas, boshqalar oldida tushuntiriladigan sabablar orqali asoslanadi.

Tarixiy kontekst va normativ talabning muvofiqligi. D.Miller siyosiy nazariya real sharoit bilan qanday hisoblashishi kerakligini muhokama qiladi [5]. Maqolada bundan ikki tomonlama cheklov chiqariladi: normativ mezon tarixiy imkoniyatlarni mensimasligi ham, imkoniyat cheklanganini barcha adolatsizlikning oqlanishiga aylantirishi ham to‘g‘ri emas. Qiyosiy savol tarixiy ishtirokchi nimalarni bilishi va qilishi mumkin bo‘lganini hisobga oladi. Hozirgi tavsiya esa aynan hozirgi sharoit uchun alohida asoslanadi. Shunday tartib o‘tmishni bugunning nusxasi yoki faqat kamchiligi sifatida tasvirlashdan saqlaydi. D.Letnyakov transmilliy tarixni kollektiv xotira bilan ishlash usuli sifatida taklif etadi [4]. Ushbu yondashuv jadid tafakkurini tashqi aloqalardan uzilgan holda ko‘rsatmaslikka metodik asos beradi. Lekin transmilliy ta’sir mahalliy muammoning yo‘qligini anglatmaydi. Maqoladagi rekonstruksiya fikrning boshqa muhit bilan aloqasini, uning mahalliy qayta talqinini va hozirgi tarixiy xotiradagi ishlatilishini farqlashni taklif qiladi. Qiyosda «faqat tashqaridan keldi» va «mutlaqo aloqasiz paydo bo‘ldi» kabi biryoqlama tushuntirishlar tekshirilishi lozim.

1-jadval. Ma’rifiy yetakchilik va xalq vakilligini farqlash mezonlari

Mezon	Asosiy savol	Ta’limiy tekshiruv	Nomaqbul almashtirish
Bilimga kirish	Qaror shartlari kim uchun tushunarli?	Manba va tushuntirishning ochiqligi	Ko‘p bilimni cheksiz vakolat deb olish
Vakolat	Kim kimning nomidan gapiryapti?	Vakolatning manbasi va chegarasi	Yaxshi niyatni vakillikka tenglashtirish
Qarshi ovoz	Umumiy nom ostida kim eshitilmaydi?	Rad etilgan dalilni saqlash	Ko‘pchilikni bir jinsli xalq deb olish
Hisobdorlik	Qarordan keyin kim izoh beradi?	Javob va qayta ko‘rish tartibi	Ma’qullashni yakuniy oqlash deb olish

Jadvaldagi to‘rt mezon, bilimga kirish, vakolat, qarshi ovoz va hisobdorlik, bir xil savolga javob bermaydi. Ta’lim imkoniyati shaxsni hukm qilishga tayyorlaydi; vakolat boshqalar nomidan qaror chiqarish chegarasini belgilaydi; qarshi ovoz umumiy nom ostidagi farqlarni saqlaydi; hisobdorlik qarordan keyingi javobgarlikni ochadi. Bu jihatlarni birgalikda ko‘rish ma’rifatni siyosiy subyektlik bilan bog‘laydi, biroq bilimli elitaning borligini o‘z-o‘zicha demokratiklik isboti deb olmaydi.

Manbaga tayangan fuqarolik ta’limi seminari. R.Pring fuqarolik ta’limini bilim, ishtirok va amaliy muhit bilan bog‘liq holda muhokama qiladi [6]. Mazkur maqolada shu yo‘nalish asosida bo‘lajak pedagoglar uchun tarixiy-normativ qaror seminari taklif etiladi. Dastlab guruh tarixiy tadqiqotdagi bir da’voni manba va kontekst bilan qayd etadi. Keyin uning zamonaviy vakillik masalasiga qanday savol berishini yozadi. Bu bosqichda tarixiy da’vo bilan hozirgi analogiya alohida ustunlarda saqlanadi. O‘xshashlikning borligi aynanlikni isbotlamasligi majburiy muhokama qilinadi.

Shartli vaziyat sifatida ta’lim jamoasi umumiy resursdan foydalanish tartibini belgilashi olinadi. Talabalar bilimli tashabbuskor, vakolat beruvchi guruh, qarshi fikr bildiruvchi ishtirokchi va jarayon kuzatuvchisi rollarini navbat bilan bajaradi. Mashqning vazifasi muayyan siyosiy qarashni targ‘ib qilish emas, xalq yoki jamoa nomidan aytilgan hukmning vakolat va asoslarini tekshirishdir. Yakuniy hujjatda qabul qilingan qaror bilan birga rad etilgan kuchli dalil va unga javob ham saqlanadi.

Baholashda tarixiy aniqlik, vakillikning sababini tushuntirish, qarshi fikrni adolatli qayta ifodalash va hisobdorlik mexanizmini ko‘rsatish mezonlari taklif etiladi. Talabaning muayyan tarixiy shaxsga hissiy munosabati yoki o‘qituvchi pozitsiyasiga roziligi baholash predmeti bo‘lmaydi. O‘z hukmini dalil ta’sirida o‘zgartirish zaiflik emas, refleksiv mahoratning mumkin bo‘lgan belgisi sifatida talqin qilinadi. Ushbu indikatorlar hali validatsiya qilingan diagnostik shkala emas.

MUHOKAMA

Birinchi e’tiroz zamonaviy normativ tildan foydalanish tarixiy mazmunni o‘zgartirishidir. Mazkur xavf qiyosning uch darajasini alohida saqlash orqali cheklanadi. Jadidning tarixiy tashabbusi avval o‘z davri muammosi sifatida tushuntiriladi, undan keyin zamonaviy savol qo‘yiladi. Shuningdek, manbada topilmagan aniq institutsional taklif mualliflga nisbat berilmaydi. Tarixiy meros hozirgi nazariyaning tasdig‘iga aylantirilmay, u bilan muloqotga kiradigan mustaqil intellektual tajriba sifatida o‘rganiladi.

Ikkinchi e’tiroz demokratiyaning ma’rifiy shartlariga ortiqcha urg‘u berish kam ma’lumotli shaxsning ovozini qadrsizlantirishidir. Maqolaning javobi aksincha: bilim imkoniyatini kengaytirish talabi fuqarolik maqomini bilim sinovi bilan cheklashga asos bo‘lmasligi kerak. Ekspert masalaning texnik tomonini yaxshiroq tushuntirishi mumkin, lekin umumiy qarordan ta’sirlanadigan shaxsning tajribasi shu sababli keraksiz bo‘lib qolmaydi. Pedagogik maqsad vakillikni bilimlilar imtiyoziga aylantirish emas, ko‘proq insonning asosli ishtirok imkonini ochishdir.

Uchinchi cheklov taklifning amaliy tekshirilmaganidir. Rolga kirish mashqida asosli javob bergan talaba boshqa vaziyatda shu sifatni saqlashi alohida tekshirilishi kerak. Yangi topshiriq, mustaqil baholash va kechiktirilgan refleksiya natijalari talab etiladi. Hozirgi maqola bunday ma’lumotlarni taqdim etmaydi. Uning hissasi demokratiya tarixini umumiy shiorlar ketma-ketligi sifatida emas, erkinlik, ma’rifat va vakillik o‘rtasidagi ziddiyatli munosabatlar sifatida o‘qitish uchun konseptual asos yaratishdir.

XULOSA

Jadid merosidagi ma’rifiy va ijtimoiy-siyosiy savollar zamonaviy demokratiyaga tayyor retsept bermaydi, lekin xalq nomidan gapirish, bilimga kirish va umumiy hayot uchun mas’uliyatni qayta o‘ylash imkonini beradi. Tadqiqot ma’rifiy xizmat, vakolat berish, qarshi ovoz va hisobdorlikni bir-birini almashtirmaydigan o‘lchovlar sifatida ajratdi. Tarixiy transformatsiya shunday farqlar va ularning kontekstga bog‘liq mazmuni orqali tahlil qilindi.

Pedagogik natija manbaga tayangan tarixiy-normativ seminar loyihasidan iborat. Unda talaba tarixiy da’vo bilan zamonaviy analogiyani ajratadi, vakillik asosini tekshiradi va qarshi dalilga sababli javob beradi. Ushbu tartib siyosiy pozitsiyani yodlatish uchun emas, tarixiy-falsafiy tafakkur va mas’ul fuqarolik mulohazasini rivojlantirish uchun taklif etiladi. Uning samaradorligi empirik ma’lumotlar bilan keyinchalik tekshirilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdirashidov Z. The National Idea of Turkestani Jadids: Developing and Implementing // Türkiyat Mecmuası – Journal of Turkology. Vol. 34, No. 2. 2024. (p. 973–1001). DOI: 10.26650/iuturkiyat.1512323
2. Qolqanov N. T. Jadid namoyondalari qarashlarida ijtimoiy-siyosiy masalalarning ko‘tarilishi // Turkiy xalqlar madaniyati, falsafasi, aloqalari: tarix, bugun va kelajak. IIAU Conference 5. Vol. 5. 2024. (p. 352–356).

   DOI: 10.71337/inlibrary.uz.txmfatbk.61200

3. Смольников С. Н. Социологический взгляд на социальную справедливость как норму права // Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология. Вып. 1. 2019. (p. 116–123).

   DOI: 10.17072/2078-7898/2019-1-116-123

4. Летняков Д. Э. Транснациональная история как способ работы с коллективной памятью // Вопросы философии. № 7. 2020. (p. 20–24).

   DOI: 10.21146/0042-8744-2020-7-20-24

5. Miller D. How ‘realistic’ should global political theory be? Some reflections on the debate so far // Journal of International Political Theory. Vol. 12, No. 2. 2016. (p. 217–233). DOI: 10.1177/1755088215626940
6. Pring R. Preparing for citizenship: Bring back John Dewey // Citizenship, Social and Economics Education. Vol. 15, No. 1. 2016. (p. 6–14).

   DOI: 10.1177/2047173416646467

7. Forst R. Toleration and its Paradoxes: A Tribute to John Horton // Philosophia. Vol. 45, No. 2. 2017. (p. 415–424). DOI: 10.1007/s11406-016-9801-0
8. Urbinati N. Political Theory of Populism // Annual Review of Political Science. Vol. 22. 2019. (p. 111–127). DOI: 10.1146/annurev-polisci-050317-070753